

BIA HANGJA

Az erőszak irodalmi és nyelvelméleti reprezentációi

Szerkesztette:
BALOGH GERGŐ – PATAKI VIKTOR

Eger, 2021

Szakmai lektor:
DR. MOLNÁR GÁBOR TAMÁS
egyetemi docens

Nyelvi lektor:
BÁTHORY KINGA

A tanulmánykötet elkészültét az EFOP-3.6.1-16-2016-00001
"Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése
az Eszterházy Károly Egyetemen" című projekt támogatta.

ISBN 978-963-496-204-5 (print)
ISBN 978-963-496-205-2 (online)

A kiadásért felelős
az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem rektora
Megjelent az EKKÉ Líceum Kiadó gondozásában
Kiadóvezető: Nagy Andor
Felelős szerkesztő: Domonkosi Ágnes
Nyomdai előkészítés: Csombó Bence
Borítóterv: Dobosy Tímea
Megjelent: 2021-ben

Készült: az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem nyomdájában, Egerben
Felelős vezető: Kérészy László

VADERNA GÁBOR

A HATALOM AKARÁSA ÉS A NYELV EREJE Berzsenyi Dániel háborús költészete¹

Az erőszak megszelídítése

Steven Pinker 2011-es tudományos bestsellere, *The Better Angels of Our Nature. The Decline of Violence in History and its Causes* magyarul 2018-ban jelent meg *Az erőszak alkonya. Hogyan szelídült meg az emberiség?* címmel.² Nemcsak az alcím cserélt helyet a főcímmel, hanem a „természetünk jobb angyalait” az „egész emberiség megszelídülése” váltotta fel. Pedig a szociálpszichológus Pinker a jobb angyalokat leginkább az egyénben találja meg. Ezek az empátia, az önkontroll, a morális érzék és az ész – csupa felvilágosodás kori hívószó. Pinker jóval többet állít tehát, mint amit annak idején Norbert Elias mondott. Elias, mint ismeretes, az emberi civilizálódás folyamatát az affektusok (s így az erőszak) feletti egyre kiterjedő kontrollban ragadta meg. Nála a külső kényszerek az önszabályozás formái válnak fel, s ennek eredménye lesz a modern, az erőszak monopóliumát birtokló államok létrejötte. Elias leírásában az erőszak nem tűnik el a társadalomból, hanem az egyén az erőszak intézményét, lehetőségét, szokásrendjét átadja az államnak.³ Pinker ennél jóval optimistább: szerint a modern ember életében egyre kevesebb az erőszak, s általánosságban kijelenthető, hogy a felvilágosodás projektje – bár voltak ellenhatásként jelentkező kilengések, mint például nagy háborúk vagy népirtások – nem zárult le. Pinker szerint legfeljebb azért érzékeljük úgy, hogy egyre több az erőszak körülöttünk, mivel egyre fejlettebb a kommunikációnk, s egyre többet beszélünk a témáról (ami éppenséggel az erőszak visszaszorulásának bizonyítéka). Hogy a modernség az erőszak egyre kifinomultabb formáit hozta létre (miként

1 A szerző az *Irodalmi nyilvánosság a polgárosodó Nyugat-Magyarországon (1770–1820)* MTA–Lendület kutatócsoport tagja. A tanulmány megírását az MTA Bolyai János Kutatói Ösztöndíj támogatta.

2 Steven PINKER, *The Better Angels of Our Nature. The Decline of Violence in History and its Causes*, Allen Lane, London, 2011; Uő., *Az erőszak alkonya. Hogyan szelídült meg az emberiség?*, ford. GYÁRFÁS Vera, Typotex, Budapest, 2018

3 Norbert ELIAS, *A civilizáció folyamata. Szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgálódások*, ford. BERÉNYI Gábor, Gondolat, Budapest, 1987. Tudománytörténeti jelentőségéről lásd Hartmut ESSER, *Figurationssociologie und Methodologischer Individualismus. Zur Methodologie des Ansatzes von Norbert Elias*, *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 36. (1984), 667–702.

például Michel Foucault és követői gondolták), vagy az erőszak azért kerül elő egyre több diskurzusban, mivel egyre több területről szorul ki a modern társadalmakban – e vitát itt nem fogjuk eldönteni.⁴ Mindenestre a Pinker által sorolt adatok és mindent megvilágító „tények” értelmezése közel sem jutott nyugvópontra.

Talán fontosabb itt számunkra az a körülmény, hogy mind a máig disputált civilizációelméletét megfogalmazó Elias, mind a pozitív társadalmi utópiák jelenkori apostolának szerepében tetszelgő Pinker⁵ közvetlen kapcsolatot tételezett fel egyén és társadalom között: bár a kettő náluk természetesen nem teljesen ugyanaz, de kölcsönös feltételezettségük okán mintegy egymásnak tükréiként is funkcionálnak. Mindketten a szociálpszichológia területén vadásznak, ahol az egyén viselkedési mintái társadalmi alakzatokká állnak össze. (E tekintetben a különbség a két szerző között mindössze annyi, hogy Pinker radikalizálta Elias leíró elméletét.) Elias azt állította, hogy a civilizáció nem más, mint viselkedés- és gesztusrendszerek összessége, s ilyenformán nem azonos a kultúrával magával. Egy társadalom „kultúrájába” sokféle viselkedési minta beletartozhat (például a 19. század elején még békeidőben is tartottak nyilvános kivégzéseket Európában), ám ahhoz, hogy a civilizáció fejlődjék, az egyén sztoikus önkorlátozására van szükség. Az agresszió ugyanakkor nem tűnik el a civilizációs folyamatban – állítja Elias –, hanem annak fizikális gyakorlatait gesztusok és szimbólumok váltják fel.⁶

A fentiek után nem meglepő, hogy az Eliasszal foglalkozó szakirodalom leginkább az elmélet heterogén freudista gyökereit kutatta.⁷ Pedig ha a vizsgált korszakot, a kora

⁴ Lásd Kata KULAKOVA, *Violence & Civilization = Interpretations. European Research Project for Poetics & Hermeneutics*, I., *Violence & Art*, szerk. Kata KULAKOVA, Macedonian Academy of Sciences and Arts, Skopje, 2017, 23–44.; GYÁNI GÁBOR, *Kollektív erőszak és társadalmi mozgalmak. Fogalmi és historiográfiai vázlat = 1956. Erőszak és emlékezet*, szerk. MÜLLER ROLF – TAKÁCS TIBOR – TULIPÁN ÉVA, Jaffa, Budapest, 2017, 9–24.

⁵ Pinker könyvét 2012-ben Bill Gates hosszasan méltatta blogján (<https://www.gatesnotes.com/Books/The-Better-Angels-of-Our-Nature>), s 2018 januárjában írta azt a mondatot, mely a magyar fordítás hátlapjára is felkerült (hogy ez a kedvenc könyve), Mark Zuckerberg pedig 2015-ben tett ki egy rövid bejegyzést a Facebookon arról, hogy mennyire tetszett neki ez a mű (<https://www.facebook.com/zuck/posts/10101861122277831>). Gates szerint Pinker az egész emberiséget tanítja, s nemcsak a tudományt gyarapítja, Zuckerberg szerint pedig meg kell értenünk a körülöttünk zajló folyamatokat ahhoz, hogy a jövőbeli békét koncipiálni tudjuk („If we understand how we are achieving this, we can continue our path towards peace.”). Gates a Youtube-csatornáján interjúvolta Pinkert (https://www.youtube.com/watch?v=uonu_GIjFio), aki Zuckerbergnek a Twitteren reagált (<https://twitter.com/sapinker/status/556561119540961280?lang=hu>), s utóbbiról a The Guardian is beszámolt (<https://www.theguardian.com/books/2015/jan/19/mark-zuckerberg-stephen-pinker-book-club-facebook>). Lehetne itt most viccet csinálni abból, hogy korunk két digitális iparlovagja miképp talált rá a világbéke utópiájára, vagy hogy a népszerű tudományos diskurzusoknak vajon mekkora legitimációt jelent, amikor piaci s nemcsak tudományos értelemben sikeres emberek szavaival promotálják termékeiket. De nem érdemes így tenni: Pinker médiasikere mögött ugyanis mélyebb okok rejlenek.

⁶ Lásd Norbert ELIAS, *Esszé a sportról és az erőszakra*, ford. OLÁH ANNA, Sic Itur ad Astra 62. (2011), 15–35.

⁷ Andrew LINKLATER – Stephen MENNELL, *Norbert Elias, the Civilizing Process. Sociogenetic and Psychogenetic Investigations. An Overview and Assessment*, History and Theory, 2010/3., 384–411.; Bernadette GRUBNER, *Kultureller Narzissmus. Zur Figur ursprünglicher Selbstbezogenheit in den Kulturtheorien Sigmund Freuds und Norbert Elias*, KulturPoetik, 2017/2., 159–184.

újkort vesszük, érdekes párhuzamok is felsejlenek Elias elmélete és a korszak saját önleírásai között. Olyan messzire talán nem mennék, mint Lisa Hill, aki direkt kapcsolatot lát az antik filozófia kora újkori recepciója, különösen Adam Ferguson és a modern szociológia, Georg Simmel, Norbert Elias, Lewis A. Coser, Max Weber és Karl Marx között.⁸ Az azonban megfontolandó, hogy a közéleti ember sztoikus ideáljából (tehát antik hagyományokból)⁹ éppúgy levezethető a premodern ember önkorlátozása, mint a polgári családmodell elterjedéséből. Az ellentmondás azonban csak látszólagos: a skót felvilágosodás heurisztikus civilizációs elképzelése és a modern kor szociálpszichológusának megfigyelései mögött a történelemnek hasonló víziója áll. Eszerint a történelem egyfajta haladás a barbárság felől a kulturalitás irányába (bármiben is álljék most e kulturalitás), a vadászó életformák felől a kereskedő polgári társadalmak irányába (bármit jelentsen is itt a polgári jelző).¹⁰ Amiben Elias mégis eltér a skót felvilágosodás civilizációs modelljétől, az nem más, mint a kultúra és a civilizáció elválasztása: ilyen értelemben Elias már nem a felvilágosodás örököse.

Abban a vitában, mely legalább a Berlinische Monatschrift nevezetes kérdése óta folyik arról, hogy „mi a felvilágosodás?”, szintén nem lehetséges most állást foglalni.¹¹ Itt annyit érdemes szövé tenni, hogy a felvilágosodás címkével jelölt eszmetörténeti folyamatok is tartalmaztak indirekt és direkt állásfoglalásokat az erőszak kérdéséről. Közép- és Kelet-Európában a kezdetektől, nyugatabbra pedig legalább a francia forradalom óta az erőszak kérdése a felvilágosodás neuralgikus pontja lett. Egyfelől ugyanis a felvilágosodás kétségkívül az ember „kilábalása a maga okozta kiskorúságból” – ahogy Kant mondta.¹² Ennek értelmében lett gúny tárgya minden, ami tekintélyen vagy a pusztá hit tételezésén alapuló feltételezés volt, s ilyenformán a felvilágosodás nem egy híve gondolta úgy, hogy a tekintélyi pozíciók eleve elrendeltsége helyébe az érdem alapján szerzett tekintélynek kell állnia. Másfelől viszont az avíttnak tekintett premodern gondolkodási sémák felcserélése a hatalom szerkezetének átalakításával is együtt járt. Hiszen magától értetődött az észről és tudományról folytatott vitákban, hogy az új tekintéllyel új hatalom is jár – még ha az más szerkezetű is, mint a korábbi, reprezentatív nyilvánosságban létezett hatalmi struktúrák. Úgy is summázhatnánk e kettősségben rejlő ellentmondást, hogy a szabadság és egyenlőség hirdetői csak némi erőszak árán szabadíthatták fel önmagukat és embertársaikat. Mily

8 Lisa HILL, *Eighteenth-Century Anticipations of the Sociology of Conflict. The Case of Adam Ferguson*, *Journal of the History of Ideas*, 2001/2., 281–299.

9 Lásd Richard SENNETT, *A közéleti ember bukása*, ford. BOROSS Anna, Helikon, [Budapest], 1998.

10 John BREWER, *Adam Ferguson and the Theme of Exploitation*, *The British Journal of Sociology* 37. (1986), 461–478.

11 Megtettem másutt: VADERNA Gábor, *Élet és irodalom. Az irodalom társadalmi használata gróf Dessewffy József életművében*, Ráció, Budapest, 2013, 17–29.

12 Immanuel KANT, *Válasz a kérdésre: mi a felvilágosodás?*, ford. VIDRÁNYI Katalin = Uő., *Történetfilozófiai írások*, vál., utószó, jegyz. MESTERHÁZI Miklós, Ictus, Szeged, [1997], 13.

semleges Kant idézett definíciója: „Aufklärung ist der Ausgang des Menschen aus seiner selbstverschuldeten Unmündigkeit.” Az ember „maga okozta” az eddigi sötétséget, amelyből valamiképpen kikerül. Kant azonban a gyakorlati megvalósításra már kevesebb szót veszteget: ha minden jól megy, a kilábalás az éretlenségből egyszer csak megtörténik. Amit e beszéd elkerül, elrejt, hogy a szabadsághoz vezető út az erőszak mindennapi gyakorlataiból van kikövezve.¹³ (Mindez Európa keleti felén igen élesen merült fel: miközben a felvilágosult uralkodók ország-világ előtt csillogtatták műveltségüket, aközben olyan centralizált államot építettek fel, amely nem annyira felszabadítani, mint inkább uralni kívánta alattvalóit.)¹⁴

A vita akkor eszkalálódott az erőszak modern formái körül, amikor a francia forradalom az erőszak indirekt, diszkurzív formáit gyakorlati alkalmazásba ültette át. Az eredmény közismert, az európai *philosophe*-ok megdöbbenése általánosnak mondható. Ismereteseek Edmund Burke plasztikusan ábrázolt jelenetei, ahol a csaknem meztelen királynét a csöcselék kikergeti ágyából, bajonettekkel döfködik végig az ágyat, s ahol a királyi családnak válogatott megaláztatásokon kell átesnie. Burke nem habozik egyenes összefüggést teremteni a nyers erőszak és a filozófiai okoskodás között:

E barbár filozófiai rendszerben, mely hideg szívek és zavaros agyak szüleménye, s éppen annyira nélkülözi a szilárd bölcsességet, amennyire híján van minden jóízűségnek és finomságnak, a törvényeket kizárólag az általuk keltett rettegés támasztja alá, továbbá az az érdekeltség, amit az emberek egyenként, magánszámításaik szerint lelnek bennük, illetve amit magánérdekük szem előtt tartásával a törvények javára nélkülözni tudnak. Akadémiájuk ligetében egyetlen fasor végén sem látni egyebet, mint a bitót.¹⁵

Voltaképpen ettől kezdve lett az erőszak egyfelől a modernség egyik nagy önismereti kérdése (tudjuk-e korlátozni az erőszakot? szükségszerűen agresszióba torkollik minden társadalomjobbító szándék? az erőszak kifinomult formái miképpen ássák alá az erőszak korlátozásának illúzióját?), másfelől Burke az erőszak esztétikai dimenzióját is érinti. A hiányos öltözékben menekülő királynő látványa ugyanis felveti a szép és rút viszonyának kérdését. Burke a királynőt szinte a szépség allegóriájává nemesíti („soha nem ragyogott

13 Jan Philipp REEMTSMA, *Bizalom és erőszak a modern társadalomban*, ford. PAPP Zoltán, Atlantisz, Budapest, 2017, 609–616.

14 Ernest Gellner egy esszéjében ironikusan jegyezte meg az eszmék konkrét cselekvéssé formálásával kapcsolatban: „Ez itt a bökkenő: hogyan modernizáljuk úgy a hadsereget, hogy közben ne neveljünk dekabristákat?” Ernest GELLNER, *Harc a felzárkózásért. Oroszország, Európa és a felvilágosodás*, ford. BOJTÁR Péter, 2000 1995/9., 12.

15 Edmund BURKE, *Töprengések a francia forradalomról*, ford., bev., jegyz. KONTLER László, Atlantisz, Budapest, 1990, 168.

elragadóbb látvány e földtekén, melyet mintha nem is érintett volna lába”),¹⁶ s amikor e szépséget rángatják ki ágyából, voltaképpen az undorító, az ocsmány, a rút kerekedik felül rajta. Márpedig a felülkerekedés nem egyenlő felek küzdelme: a nyers erő győzi le a kifinomultságot. Burke aztán persze éppen a patetikus jelenetezés (hiszen ott sem lehetett) és annak értékelése miatt (a hiperbola alakzata szinte önmaga paródiája) számtalan bírálatot kapott. Annak jelentősége azonban tagadhatatlan, hogy francia forradalomról írott reflexiói során Burke együtt látott és ábrázolt filozófiai, esztétikai és etikai dimenziókat, s tette mindezt úgy, hogy az erőszak fenyegetése ott lebegett mind ábrázolt jeleneteiben, mind politikai-filozófiai problémafelvetésében, mind az ábrázolás módjában-retorikájában.¹⁷

Berzsenyi Dániel és a francia háborúk

Berzsenyi Dániel költészete mintegy kínálkozik arra, hogy felmutassuk a fentebb taglalt eszmetörténeti és értelmezési lehetőségek valamelyik változatát. Berzsenyi ugyanis a maga ellentmondásaiban, de reagál korának erőszakkal kapcsolatos nagy vitáira. Számára igen fontos a kultúra és civilizáció fejlődésének modellje, ám nem a csinosodás letisztult változatát alkalmazza a magyar helyzetre, hanem – miként ez Közép-Európában oly sokszor megtörténik – más politikai nyelvekkel (az ősi alkotmány nyelve, a republikanizmus érvkészlete) kombinálja. Nem egyszer számot vet az erőszak kultúrárt romboló vonatkozásaival, ám jó hazafiként a vérrel szerzett haza további áldozatok révén történő megóvását is pártolja. Persze számára – ami másutt idegenül hatna, e térségben teljesen legitim álláspont – a kultúra az erőszak-monopólium megszerzését, kiépítését és uralását is jelenti, s ez nála nem áll ellentétben a műveltség terjesztésének arisztokratikus modelljeivel (Csetri Lajos e kettőséget fogalmazta meg az athéni és a spártai modell együttes követéseként).¹⁸ És végül Berzsenyi költészeti nyelve kapcsán számtalanszor felmerült annak *ereje* (vagy más, kritikusabb megközelítésben: dagálya).¹⁹ Számára a nyelv nem az agresszió értelmében vett erőszak terepe, retorikájának performatív potenciálja ugyanakkor lehetőséget ad a diskurzusok feletti uralom biztosítására, s ilyenképpen mégiscsak van némi köze az erőszakhoz.

¹⁶ *Uo.*, 166.

¹⁷ Tom FURNISS, *Edmund Burke's Aesthetic Ideology. Language, Gender, and Political Economy in Revolution*, Cambridge UP, Cambridge, 1993, 138–163.

¹⁸ CSETRI Lajos, *Nem sokaság, hanem lélek. Berzsenyi-tanulmányok*, Szépirodalmi, Budapest, 1986, 43–84. Ennek értelmezéséhez lásd NAGY Ágoston, „Rómát, Athenát, Spártát álmodtam...” *Spárta toposza a 18–19. század fordulójának magyar politikai irodalmában* = „*Politica philosophiai okoskodás*”. *Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás – MIRU György – VELKEY, Ferenc, Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, Debrecen, 2013, 193–207.

¹⁹ Itt Kölcsy Ferenc elhíresült kritikájára utalok.

Bár Berzsényi számos költeménye idézhető lehetne itt (az erő és a kultúra összekapcsolása, az erőszak nyelve), mivel az erőszakról való diskurzus szorosan kapcsolódott a franciaországi eseményekhez és a franciák elleni koalíciós háborúkhöz, vegyük elő mi is a költő vonatkozó szövegeit. Berzsényi ugyanis több költeményt írt a Habsburg Monarchia franciák elleni háborúja idején felkelő magyar seregekről és seregekhez.

Magyar katonák a kezdetektől, 1792-től harcoltak a császári és királyi hadsereg részeként, emellett komolyabb magyar haderő összehívására négyszer is sor került (1797, 1800, 1805, 1809). Ennek jogi feltételeit az 1741:63. tc. szabályozta, eszerint a nemesi felkelő, inszurgens hadakat az uralkodó hívhatja össze, ám csakis akkor, amennyiben az ellenséget a császári haderő nem tudta feltartóztatni, s a veszély közvetlenül az országot fenyegeti. Ez az oka annak, hogy az insurrekció intézménye alapvetően önvédelmi célokat szolgált, s a haza megvédésének dicsősége vette körül. Nem nehéz belátni, hogy a tömeghadseregek korában, egy nemesekből verbuvált, képzetlen sereg meglehetősen korszerűtlen lehetett. Talán ez az egyik oka annak, hogy az insurrekció korabeli recepciójában igencsak felértékelődött az egyéni virtus szerepe s annak hangsúlyozása, hogy a hazafias lelkesedés lehet képes az ellenség fölébe kerekedni.

Az insurrekcióknak utóbb katasztrofális híre lett: végső soron győzelmet nemigen könyvelhettek el seregeink, bár a monarchia egyesített seregeiben a magyar nemesi bandériumok is felléptek – s ilyenformán mind a sikerek, mind a sikereknél számosabb kudarok, mind a végső győzelem közösek voltak a birodalmi sereggel.²⁰ A magyarok hadi szereplésének rossz hírét leginkább az utolsó nagy nemesi felkelés és a vesztes győri csata összefüggései okozták (bár itt is meg kell jegyezni, hogy a győri futást is leginkább a reformkorban kezdték el hadászati katasztrófaként értékelni).²¹ Mindezeket azért fontos előrebocsátani, mert Berzsényi Dániel vonatkozó költeményeinek kontextusa nem a magyarság tehetetlenségének ostorozása, s még

20 WERTHEIMER Ede, *Ausztria és Magyarország a tizenkilencedik század első tizedében*, I., Ráth Mór, Budapest, 1884, passim.; GÖMÖRY Gusztáv, *A magyar nemesi fölkelések, 1797 és 1800–1801*, Hadtörténelmi Közlemények 1. (1888), 47–63.; GÖMÖRY Gusztáv, *Ausztria hadereje az 1792-től 1866-ig folytatott háborúknak*, Hadtörténelmi Közlemények 6. (1893), 394–411.; SZEDERKÉNYI Nándor, *A magyar hadi intézmény történeti és közjogi megvilágításában*, Athenaeum, Budapest, 1896.; GYALÓKAY Jenő, *A magyar nemes insurrectio 1805-ben*, Hadtörténelmi Közlemények, 1925/1., 254–310.; GYALÓKAY Jenő, *A magyar nemes insurrectio reformtervei 1797-től 1809-ig*, Századok, 1925/4–6., 126–159.; BÁNLAKY József, *A francia háborúk időszaka (1792–1815)*, Budapest, 1941.; VÖRÖS Károly, *A magyar nemesi felkelés a napóleoni háborúk korában*, A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, 1981, 93–101.; ÓDOR Imre, *Magyarország és a francia háborúk (1792–1815) = Nagy képes millenniumi hadtörténet. 1000 év a hadak útján*, szerk. RÁCZ Árpád, Rubicon – Aquila Könyvek, Budapest, 2000, 255–265.; ZACHAR József, *Háború, háború, háború... 1792–1815 = Franciák Magyarországon, 1809*, I., szerk. BANA József – KATONA Csaba, Győr Megyei Jogú Város Levéltára – Magyar Országos Levéltár – Mediawave Közalapítvány, Budapest–Győr, 2010, 255–266.; VÍZI László Tamás, *A napóleoni armádia elleni magyar nemesi felkelés az 1796 és 1805 közötti koalíciós háborúknak*, Honvédségi Szemle, 2018/6., 166–178.

21 Lásd SZILÁGYI Márton, *Kisfaludy Sándor és az 1809-i insurrekció emlékezete az 1840-es években* = Uő., *Hagyománytörések. Tanulmányok az 1840-es évek magyar irodalmáról*, Ráció, Budapest, 2016, 201–214.

csak nem is nemzethalál rémképének környezetében keresendő: az ő számára az összeálló nemesi seregek honvédő háborúja magától értetődően volt jogos, s magától értetődően volt a felkelő magyar nemesség szereplése a franciák elleni háborúban hősiességek tekinthető.

A franciák elleni háborúk hősiességének gyors leértékelődése három körülménnyel is összefügg. Egyfelől a hősiesség mellett a pénz is devalválódott. Miközben nem sikerült úrrá lenni a hullámokban egymás után érkező hadi állapotok okozta sokkhatáson, aközben az ország gazdasága jelentős krízisen esett át. Ez némiképp más fénytörésbe helyezte a hadi állapot okozta veszteségeket is.²² Másfelől miközben a politikai struktúra tartósan bizonyult,²³ annak a hadszervezési módszernek, mely a francia háborúk idején még működni látszott, a 19. század második évtizedére végleg leáldozott. Ilyeténképpen úgy tűnhetett, mintha a hadi kudarc provokálta volna ki a hadsereg átszervezését is. Ráadásul egy következő politikai generáció politikai identitásának sarokpontjává tehetette a nemesi lázadás avítta képét: így lehetett a győri futás mintegy szimbóluma (vagy paródiája) a maradiság politikai problémájának. (Emlékezzünk csak Petőfi Sándor soraira a *Nép nevében* című költeményből: „Mikor emeltek már emléksobort / A sok hős lábnak, mely ott úgy futott?”) S végezetül ne feledjük, hogy a négy felkelésből az első három hadi esemény nélkül oszlott fel. A negyedik felkelés veresége azért is tűnhetett utólag nagyobbnak, mert egyre fokozódó várakozás előzte meg.

Pedig figyelemreméltó tény az is, hogy a francia háborúk és a magyar nemesi haderő részvétele emlékezetpolitikai tekintetben már a kortársak számára is valamiféle fordulatot jelentettek. Úgy is mondhatjuk, hogy a kortársak számára a franciák elleni háborúban való részvétel valamiképpen *esemény*é vált, s ennek eseményjellegét meg is kívánták örökíteni. Soha annyi vers, röpirat, újságcikk, hír nem áramlott még egyszerre egyetlen téma körül, mint ebben az esetben. Ez a *memory boom* számos kultúrtechnika együttes alkalmazását jelentette, s ami még fontosabb, e technikák meglehetősen újak voltak mondhatók – s amennyiben a történeti ágensek régről ismert emlékezetpolitikai gesztusokhoz nyúltak, abban az esetben is technikailag, tartalmilag vagy mediálisan megújított formában állították azokat elő.²⁴ Ezek között a gesztusok között az egyik látványos példa volt a Zemplén megyei elesettek emlékére felállított oszlop ügye. Nemcsak azért, mert jeles történeti

22 Lásd MÉREI Gyula, *Magyarország gazdasága (1790–1848) = Magyarország története 1790–1848*, főszerk. MÉREI Gyula, szerk. VÖRÖS Károly, Akadémiai, Budapest, 1980, 213–424.

23 Ehhez lásd SZIJÁRTÓ M. István, *A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés. 1708–1792*, Osiris, Budapest, 2005.; Uő., *A 18. századi Magyarország rendi országgyűlése*, Országgyűlés Hivatala, Budapest, 2016.

24 Ezekhez lásd CSÁSZÁR Elemér, *Az utolsó nemesi felkelés az irodalomban = Az utolsó nemesi felkelés*, I., szerk. R. KISS István, Benkő Gyula Könyvkereskedése, Budapest 1909, 299–338.; PORKOLÁB Tibor, *Szempontok a francia háborúk inszurrekciós költészetének textológiai és filológiai vizsgálatához = Textológia – filológia – értelmezés. Klasszikus magyar irodalom*, szerk. CZIFRA Mariann – SZILÁGYI Márton, Debreceni Egyetemi, Debrecen, 2014, 191–214.

személyek, gróf Dessewffy József és Kazinczy Ferenc dolgozták ki a tervet, hanem azért is, mert a megvalósult produkció egy olyan emlékműtípus meghonosítására tett javaslatként is értelmezhető, amely még nem volt jelen a Magyar Királyság területén.²⁵

De mi lehetett az eredője ennek a *memory boom*nak? Részben történelmi, részben média-történeti okai voltak – pontosabban ezek egybeesése generálta az emlékezetpolitikai gesztusok soha nem látott dömpingjét. II. József politikailag frusztrált időszaka után vagyunk, amikor a magyar rendek és az uralkodó közötti viszony helyrehozása a tét. Az uralkodónak szüksége van a magyar rendek segítségére (adóról és katonaszállításról kell meggyőznie őket),²⁶ a magyar rendek pedig kapnak egy esélyt, hogy megtépázott nemzeti önbecsülésüket helyrehozzák. Ilyenformán 1790 után a magyarok birodalmon belüli pozíciójának rendezése ismét felmerülhetett. Ráadásul a magyar rendek számára éppúgy sokkolóak voltak a franciaországi fejlemények, mint Európa más vidékein. Az uralkodó és a rendek lázadástól való féelme olyan közös pont volt, mely a nemesi patriotizmus aulikus vonásait erősítette ezekben az évtizedekben. (Talán az sem véletlen, hogy a felvilágosult abszolutista Napóleonnak uralomra jutása után micsoda elképesztő kultusza alakult ki Közép-Európában. Nemcsak a győzhetetlen hadvezér mítoszának szolt mindez, de a féelmen való felülkerekedés lehetséges útját is szimbolizálta.)²⁷ Ebben a történelmi környezetben adódott az új mediális feltételek minél hatékonyabb kiaknázása. Az 1790-es évek a magyar röpirat-irodalom egyik nagy fellendülése – ezekben jobbra politikai álláspontok kerültek megvitatásra, ám sok egyéb kérdés is felmerülhetett.²⁸ Ekkoriban egyre-másra indulnak a különböző sajtótermékek – ezek egy része kimondottan a hadihírekről való tudósítást vállalta, így a háborúról eladdig példátlan módon napi szinten érkeztek információk.²⁹ S végezetül a nyomtatás fellendülése a buzdítás új formáinak nyitott teret. Insurgens nóták tömegei jöttek létre ekkor (vagy korábbi nóták alakultak át a célra), s ezek egy jelentős részét ki is nyomtatták. A névtelen költők tömegei mellett ott álltak

25 Cserneki és Tárközi gróf DESSEWFFY József és Kazinczy KAZINCZY Ferencz kiküldött táblabíráknak *Vélemények a' tek. Zemplény-várm. rendeihez a' Győrnel MDCCCIX. Jún. XIV. elesett vitézeknek állítandó emlék dolgában*, Szentes József betűjével, S. Patakon, 1811.; Cserneki és Tárközi gróf DESSEWFFY József és Kazinczy KAZINCZY Ferencz kiküldött táblabíráknak *Vélemények a' tek. Zemplény-várm. rendeihez a' Győrnel MDCCCIX. Jún. XIV. elesett vitézeknek állítandó emlék dolgában*, Másodszori, megigazított Kiadás, Nyomtat. Nádaskay András által, Sáros-Patakon, 1811. Ehhez lásd NAGY Ágoston, „Elesetteink' oszlopa mellett új bajnokok fognak hazafiúi lángokra gyúladhatni”? A sátoraljájú helyi inszurrekciós emlékmű tervezete és a nemesi patriotizmus nyelvei, *Sic Itur ad Astra* 65. (2016), 53–90.

26 Ehhez lásd POÓR János, *Adók, katonák, országgyűlések 1796–1811/12*, Universitas, Budapest, 2003.

27 A magyarországi Napóleon-kultuszhoz lásd KOSÁRY Domokos, *Napóleon és Magyarország*, Magvető, Budapest, 1977. Egy friss esettanulmány: MURAKÖZY Virág, „a' kinél nagyobb én a' históriákban nem ismerem”. *Kazinczy Napóleon-képe*, *ItK*, 2018/6., 768–784.

28 Lásd KOVÁCS Ákos András – SZÜCS Zoltán Gábor, *Hogyan olvassuk a 18. század magyar politikai irodalmát?*, *Korall* 35. (2009/4.), 147–174.

29 GÁBOR VADERNA, *Language, Media and Politics in the Hungarian Kingdom between 1770 and 1820 = Media and Literature in Multilingual Hungary, 1770–1820*, szerk. Ágnes DÓBÉK – Gábor MÉSZÁROS – Gábor VADERNA, *reciti*, Budapest, 2019, 9–18.

ismertebb és kevésbé ismert nevek is. Mindez persze egy igen sokarcú diszkurzív tér, amely számos szubkultúrára tagolódik, s nem feltétlenül mutatnak egy irányba az itt hangot nyelő vélemények és az itt használt társadalmi gyakorlatok.³⁰

Berzsenyi Dániel több egymást követő inszurrekció alkalmával is írt buzdító ódát. 1797-es *A' Felkölt Nemességhez a' Szombathelyi táborban és a Herczeg Eszterházy Miklóshoz, midőn a' Szombathelyi táborban commandérozá a' Nemességet*; 1805-ös *A' Felkölt Nemességhez*. A francia háborúkhöz tartoznak még más, hadi eseményekre reflektáló költemények is, mint *Az Ulmai ütközet* vagy *A' Magyarokhoz 1807*. E „hősi alkaiosziak” – ahogy Csetri Lajos nevezte őket – persze szépen beilleszthetőek lehetnek a korabeli inszurgens költemények sorába. Talán e körülmény is gyanút kelthet, hogy Csetrinek abban nem feltétlenül van igaza, hogy Berzsenyi ezeket az „íróasztalfiók számára írta, saját lelkesítésére”,³¹ s csak annyi mondható el, hogy e költemények korabeli használatáról, esetleges kéziratosságról jelenleg semmit sem tudunk. Sőt, voltaképpen arról sem tudunk semmit, hogy Berzsenyi vajon találkozott-e valamikor a felkelő magyar seregekkel, esetleg saját magának bármi akár közvetett, akár közvetlen módon lehetett-e köze hozzájuk. Mivel a Dunántúlon élt, annyi mindenesetre feltételezhető, hogy a francia háborúk következményeit neki is meg kellett szenvednie: s ez nemcsak a hadiadók emelkedését jelentette, hanem az országban állomásozó és kóborló hadak okozta kellemetlenségeket.

Ám Berzsenyi közel sem a kellemetlenségekre utal, s a költeményekben megjelenő veszélyek is jóval nagyobb távlatúak, mintsem az adott helyzetre lehetne vonatkoztatni őket. Hogy számára a konkrét eseménynél jóval távolabb mutatott e kiterjedt háború, jelzi, hogy már az 1808-as kötetében elszórva jelennek meg a vonatkozó versek – s inkább gyenge motivikus összefüggések kapcsolják őket együvé. Sőt a költemények idő- és térbeli szituáltsága a későbbiekben sem volt fontos a számára: például a két 1797-es költeményt, melyek az 1808-as kompozícióban még egymás mellett szerepeltek, 1813-ra úgy bontja szét, hogy közéjük helyezi a szintén datált, szintén egy nemesi felkeléshez kapcsolódó 1807-es („Forr a világ bús tengere, ó magyar” incipitű) *A' Magyarokhoz* ódát.³² Elmondható hát, hogy a versek alkalmának dátumai

30 TÓTH Zoltán, *A rendi norma és a „keresztyén polgárisodás”. Társadalomtörténeti esszé*, Századvég, 1991/2–3., 75–130.

31 CSETRI, I. m., 119.

32 Berzsenyi Dániel költeményeinek első változatai jobbra a Kazinczy-hagyatékban fennmaradt autográf 1808-as gyűjteményből ismertek. Nagyrészt Kazinczy tanácsára alakította át ezt a kompozíciót, s ez jelent meg nyomtatásban 1813-ban. A továbbiakban minden költeménynél reflektálni fogok Kazinczy javaslataira és Berzsenyi reakciójára. Ahol nem jelölöm külön, ott az *ultima manus* szerinti (az 1813-as változattól csak helyesírásában különböző) 1816-os változatot idézem. A Berzsenyi-textológia helyzetének összefoglalása: VADERNA Gábor, *Berzsenyi Dániel verseinek kiadástörténete. Egy új kritikai kiadás dilemmái*, Somogy, 2008/2., 56–66. Az 1808-as gyűjtemény megtalálható: Magyar Tudományos Akadémia, Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, M. Irod. Lev. 4-r. 44. sz. A vonatkozó kiadások: BERZSENYI Dániel' *Versei*, kiadá HELMECZI Mihály, Trattnernál, Pesten, 1813;

nem feltétlenül egyeznek meg a vers végleges szövegének kialakításával, illetve a szövegek hol közelebb, hol távolabb kaptak helyet egymástól a különböző kompozíciókban, s így hol összeálltak egy verscsoporttá, hol a privát élet versei között kaptak helyet.

1797: mitológia, történelem, alkalom

1797 elején a francia seregek komolyan előrenyomultak, ami már Bécs megtámadását is lehetővé tette. I. Ferenc 1797. április 8-án szólította fegyverbe a magyar nemesi felkelést. Vas vármegye rendjei 1797. április 15-én gyűltek össze a szabad ég alatt, a szombathelyi püspöki palota udvarában, hogy a hadi állapot következményeit megbeszéljék. Kétezer gyalogosból és ezer lovasból álló bandérium felfegyverzése mellett döntöttek.³³ Május 2-án már gyülekeznek is a lovasok Szombathelyen, egyelőre herceg Batthyány Lajos főispán vezérlete alatt.³⁴ Herceg Esterházy Miklós még júniusban is Pápán van, és a Veszprém megyei bandériumok gyülekezését felügyeli.³⁵ Augusztus végére a különböző bandériumok Szombathely környékén egyesülnek. A Magyar Hírmondó tudósításában részletesen olvashatunk a vármegyei alakulatok felvonulásáról. Az ismeretlen levelező így kommentálta a látottakat: „Ezen ’s több ily derék magok viseletekre nézve, Hg Eszterházy Districtuális Generálisok, minden Közlegénynek 10, és minden Altisztnek 20 krajtzárt rendelt a’ magáéból mulatságokra. Ugyan így serkentett Ő Hertzegsége a’ Weszprémi gyalog Sereget is jó maga viseleteért, summásasann osztogatattván nékie érdemlett jutalmat. Ha tsak valamely akadály nem adja elő magát, Aug. utolsó napján ismét nagy maneuverünk leszsz.”³⁶ Kellett is a katonákat csillapítani némi zsolddal: a beígért hadművelet ugyanis elmaradt, s a sereg némi várakozás után végül feloszlott. Berzsényi ódái persze minderről semmit sem tudnak.

Berzsényi 1797-ben írta ódáját a Szombathelynél gyülekező seregek vezéréhez, herceg Esterházy Miklóshoz. Amikor Kazinczy Ferenc 1808-ban az óda első változatát elolvasta, rögtön arra gondolt, hogy ez a vers egy rossz értelemben kidolgozott alkalmi költemény, mely konkrétan pénzt kunyerál a hercegtől. Ebben az időben a rendi költészetnek e mecenatúrából élő és a megverselt személy politikai reprezentációját szolgáló típusa még széles körben elterjedt volt, ám Kazinczy reakciója már azt is mutatja, hogy az efféle lírával kapcsolatos ellenérzések is megjelentek.

BERZSENYI Dániel: *Versei*, kiadta egy kalauz Értekezéssel megtoldva barátja HELMECZI Mihály, Második, megbővített kiadás, Trattner János Tamásnál, Pesten, 1816. A versek kritikai kiadása: BERZSENYI Dániel *Költői művei*, s. a. r. MERÉNYI Oszkár, Akadémiai, Budapest, 1979.

33 Magyar Hírmondó (11.31) 1797. április 18., 470–471.

34 Magyar Hírmondó (11.37) 1797. május 9., 556.

35 Magyar Hírmondó (11.47) 1797. június 13., 556.

36 Magyar Hírmondó (12.18) 1797. szeptember 1., 294.

p. 39. Pannon legelső embere (pénzben!), támasza? bár úgy volna! Ezen változtatást tettem, hogy az óda nevetséggé ne váljon. Ne csinálj magadnak faragott képet, megmondotta Mózes; a' ki haragudott, hogy az arany-t imádatni látta.

bölcs vezetők, atyák. Sütés.

Szélvészeket zabolázva tartók. Zu gezwungen.

Az 5dik strophát alig lehet érteni. – Tűnik nem tű^Unik.

Hagyd-el kérlek azt a' 9dik stróphát és azt a' Nelsont.³⁷

Berzsenyi válasza elérti Kazinczy célzását, s határozottan visszautasítja a mögötte rejlő előfeltevést:

Eszterházy. Melly igen csudálkozom hogy te engem nem értesz! Ne úgy nézd ezen ódát mint költői mívét vagy valamely üres hízelkedést, hanem mint hazafiúi áldozatot, mellyel én a' leg hatalmasabb Magyar, a' poesis' fátyolyában, az ő leg szentebb hazafi kötelességére emlékeztetem, és a' M[agyar] múzsanak nevéb[en] előtte leborúlok. Ez az én leg szentebb odám. Tekintsd meg azt kérlek még egyszer ezen szempontból, 's látni fogod, hogy az nem hízelkedés, hanem igen finom 's alattomos szemrehányás, látni fogod mondom, hogy én már gyermek koromban méltó voltam a' te szeretetedre. Az én legjobb odaimnak becsét azoknak céljaikban keresd, egyéb eránt engem meg nem fogsz érteni. A' másik odából sem vethetem ki az Eszterházyt, mert azzal az odának legszebb 's legjelentőbb részét vetném el.³⁸

Ami meglepő: Kazinczy ezt az érvelést elfogadta.³⁹ Azt persze nehéz megítélni, hogy Esterházy értette-e az „alattomos [azaz: »rejtett«] szemrehányást”, mindenesetre az olvasási ajánlat, melyet Berzsenyi megfogalmaz itt, egy neoklasszicista olvasási módot kínál a költeményhez. Ennek értelmében a vers lényege, hogy a valóság mögötti formákra mutasson rá, s ez a platonikus átlényegítés lehetőleg valamiképpen szintemelkedést is hozzon. A poézis fátyola azért borul rá a költeményre, mert így lehet elemelkedni a táborbeli körülményektől, s valami másról, valami azon túlról mondani valamit. Ez a valami ebben az esetben a *hazafiúi kötelesség* volna. Berzsenyi tehát olyanformán lépne túl a rendi költészet reprezentatív formáin, hogy a konkrét alkalmából egy fogalmi szintre nézvést kínál tanulságokat (ebben az esetben valamiféle kötelességetikai dimenziója volna mondanivalójának). Bár – tegyük

37 Kazinczy Ferenc Berzsenyi Dánielnek, Széphalom, 1808. december 23. = BERZSENYI Dániel *Levelezése*, s. a. r. FÓRISZ Gergely, EditioPrinceps, Budapest, 2014, 27.

38 Berzsenyi Dániel Kazinczy Ferencnek, Nikla, 1811. február 15. = BERZSENYI *Levelezése*, 188.

39 „H. Esz[terházy]hoz írt ódát most értem. Ki vagy mentve. Én is teszek úgy néha, mert másképen nem lehet.” Kazinczy Ferenc Berzsenyi Dánielnek, Széphalom, 1811. március 8. = BERZSENYI *Levelezése*, 198.

hozzá – a félreértések elkerülése végett – nehogy más is Kazinczy módjára olvassa félre sorait – Berzsenyi úgy döntött, hogy az első sort a Kazinczy tanácsolta változatra cseréli. A kérdés mármost az, hogy egy hadiállapotban lévő ország egyik vezetőjének erényeit (melyek nyilván közvetve a nemzet számára szolgának például) miképpen lehet poétikailag megfogalmazni.

Az óda tétje, hogy miképpen lehet nyelvet találni a jogos erőszakhoz. Kicsit kifordítva a problémát: miként lehet az erőszak legitimációjához (kötelességetikájához) olyan nyelvet találni, ahol erre a közösség érdekében elkövetett erőszakra valamiféle nyelvi erőszak kényszeríti a történelmi szereplőt? S vajon a diskurzus rendje magában hordozza-e a hatalom és az erőszak kötelességetikáját?

Ha elkezdjük a vers olvasását, akkor rögtön a magyar nemesi eredetközösségi narratíva egyik legismertebb elemére bukkanunk. Az eredeti verzióban itt még ugyan „Pannon leg első embere támasza!” megszólítás szerepelt, s az 1813-as változat sokkal egyértelműbb a maga Árpád-utalásával („Árpád’ virágzó magva”), a második sor már eredetileg sem hagyott kétséget afelől, hogy a honfoglaló ősök közvetlen leszármazottaiként vérüket a hazájukért áldozó nemesek történetileg folytonos hagyományára történik utalás. Márpedig ez a hagyomány kötelezi is valamire a nemest (ebben az esetben Esterházyt): meg kell felelnie annak a tradíciónak, mely a közösségért az egyéni érdekeit feláldozó sztoikus etikában látja egy nemzet jövőjének garanciáját. Az persze, hogy a múlt milyen örökséget rak – mintegy nehézségként – a jelenre, közel sem egyértelmű. Berzsenyi itt a magyar rendi költészet klasszikus időszemléletének megfelelően sorjázza egymás mellé a dicső múltat és a múlt veszteségeit. Előbb a győzelem kerül szóba (1. vsz.), majd a béke fenntartóiként tűnnek fel az Esterházyak (2. vsz.), s végül egy arányos szerkezetben a veszteségek kerülnek elő (3. vsz.). Eközben az Esterházyak mintegy mitikus magasságokba is emelkednek, amikor a szélvészeket zabolázzák meg a bölcs vezetők és atyák. E versszakban Berzsenyi valószínűleg Boreasra utal (aki a *Horász* című versében is szerepel): ő ragadta el Erekhtheusz király szép leányát, Órithüiát, mivel az athéni király nem volt hajlandó férjhez adni hozzá. A következő athéni királyok egyike, hogy megbékítse a még később is háborgó Boreast, felépítette a szelek tornyát a tiszteletére. Ebben az allegóriában a békére vezető bölcsesség az Esterházyaké: ők tudják megzabolázni a vad szeleket. A következő szakaszban a történelmi példa is egy effajta mitológiai fénytörésbe kerül: a vezekényi csatában elesett négy Esterházy így lesz maga is mitikus figura.⁴⁰

A „győztes viadal – béke – vesztes viadal” sorozat lehet ártatlan párhuzam is, de akár benne is foglaltathatjuk minden történelmi nép életének szükségszerű lefolyása. Arról az organikus metaforáról van szó, amely egy ember életének mintájára képzelettel a nemzet

⁴⁰ Lásd SZABÓ Péter, *A végtisztesség. A főúri gyászszertartás mint látvány*, Magvető, Budapest, 1989.

sorsát, s e narratív mintát szinte minden nagyobb ívű történeti narrációra kiterjeszti. Ehhez persze szükséges az is, hogy Esterházy Miklós alakja mintegy magában is foglalja e történelmet, szűkebben saját családjá történelmét, tágabban pedig azt, amit e család története integrál – azaz a nemzet történetét. A vezekényi csatában hősi halált halt négy Esterházy, akiknek nagyszabású reprezentatív temetése teremtette meg az Esterházy család legismertebb történeti mítoszá, így lesz azonos a Berzsenyi korabeli Esterházyval, akinek így mintegy akár a halálba is kötelessége lesz követni mártíriumságot vállalt elődeit.

Az első három szakasz három életfázisa úgy is olvasható, mint Esterházy Miklós sorsának lehetséges tükröi. Azonban abban a konkrét háborús helyzetben, melyet a cím pontosan elhelyez térben és időben, közel sem mindegy, hogy a három lehetőség közül melyik érvényesül végül. A konkrét helyzet és a mitológiai térbe emelt kötelességetikai dimenzió egymásba játszását jelenti be a 4. szakasz: ebben az esetben a *láttam* egyszerre jelentheti szó szerint azt, hogy Berzsenyi valóban látta Esterházyt,⁴¹ de azt is, hogy miként öltött testet a „nemzeti lélek”, illetve a szemek „villám sugarában”, illetve az „ősi dicső vasban” ismét csak egyszerre van jelen a konkrét történelmi szituációban megjelenő történeti ágens, valamint a múlt mitológiájából kiemelkedő hősosz. Utóbbit véve a történeti ágens feladata nem más, mint hogy a múltban megképződött (imaginált) hőrosszá nőjön fel.

Ezt a felnövekedést szolgálja az, amit én a nyelv erőszakjának neveztem. Berzsenyi azzal játszik, hogy a következő néhány szakasz mitikus és történetfilozófiai analógiák sorát villantsa fel, miközben mindvégig tisztázatlan marad, hogy a gondolatmenetet felvezető *láttam* vajon a konkrét helyzet leírása (s akkor Esterházy megemlézése nem más, mint valamiféle hízélgés, mint Kazinczy elsőre olvasta), vagy pedig e *láttam* már a neoplatonikus *exaltatiót* jelöli, egy olyan továbbemelkedést a természet rendjén, melyre csak a poeta képes (s akkor ebben az esetben a továbbiak inkább vágyképek, víziók volnának).

Az ötödik szakasz, mely a „fene háború” megszűnését vizionálta, egyszerre lehetett egy jövőbe futatott vízió (előbb-utóbb véget érnek a franciák elleni háborúk), valamint a mitikus hagyomány narratív mintázata. A történetelem ugyanis, melyre itt Berzsenyi utalt, jól ismert: Vergilius *Aeneis*ének elejéről származik, amikor Neptunus lecsillapította a háborgó habokat, s így megmentette Aeneas életét. A kontextusától megfosztott jelenet azonban itt némileg magára maradt: nem tudni, hogy Esterházy azonos-e a tenger habjain hanykolódó, épp új hazát kereső Aeneasszal, vagy pedig a tenger lecsillapodása csak egy új, békésebb korszak beköszöntét jelzi (s csak melleleg villant fel a vergiliusi jelenet). Nem tudni, hogy Aeneas-Esterházy e jobb kornak alapítója-e (tehát Aeneas jövője, melyet az olvasó nyilván ismer, beleértetik-e a képbe), vagy pedig az új korszak

41 Merényi Oszkár a kritikai kiadásban szó szerint érti a víziót bejelentő igét (*Láttam*). Erre semmilyen kézzelfogható adat nem áll rendelkezésére. Lásd BERZSENYI *Költői művei*, 285.

mintegy szükségszerűen jön el (s Esterházy dicsőséges hadi teljesítménye, melyet még csak ezután fog végrehajtani, vezet majd el oda). Emlékezzünk, Kazinczy is azt írta e szakaszról, hogy alig érthető – nyilván erre az ambiguitásra célzott.

A dilemma eldöntésében a következők sem segítenek. Berzsenyi képeket halmoz egymásra, ám e képek logikai viszonyai meglehetősen homályosak maradnak. A szépség és a nagyság fogalmi szinten jelennek meg (a nagybetűs írásmód is jelzi ezt), de meghatározásukat nem találjuk. Szép és Nagy tehát a borostyán, a harci szekér, a harcban szerzett sebhely, a félistenné váló hős, a bajnok, a dicsőség, a fényes ország és a tudomány gyümölcse. Voltaképpen csak annyit árul el, hogy „Minden Nagy és Szép, melyet az ó világ’ / És e’ jelenkor’ mívei közt csudálsz”. Ez a *minden* volna az, amit felsorol. Ám hogy ezek között volna értéksorrend, esetleg időben követné egyik a másikat – erről semmit sem tudunk meg. Idézzük Csetri Lajos szavait:

De mint versei antik motívumaiból is láthatjuk, másik forrása épp az antikvitás tekintélye lehetett. Míg ugyanis a felvilágosodásnak legalább a gondolkodói (ha nem is a rájuk hivatkozó politikusai) korábban tényleg bizalmatlanul néztek a birodalomteremtő és hódító harci erényekre, s a felvilágosodás másik, rousseau-i vonulata pedig, a harci erények iránti nosztalgiával egyesülten, a kultúrkritika gesztusaiban nem fonódott össze a tudományok iránti föltétlen megbecsüléssel, addig Berzsenyinél mind a birodalmi szemléletű Horatius, mind a platonista, a spártai és az athéni (tudományos és művészeti) hagyományokat egyszerre megbecsülő és közvetítő Plutarkhosz hatása e két elem közé nem emelt válaszfalat.⁴²

Csetri számára a megidézett hagyományok (neoplatonista szépség és harci értelemben vett nagyság), az ő szavaival a plutarkhizmus athéni és spártai modelljei némiképp ütik egymást. Pedig lehet, hogy éppen itt van, e kettő egységében, tehát harc és tudomány egységében az, amit Berzsenyi keresett a képek kavalkádjában. Miképpen a „tengerek’ Istene” képével állt bele az óceán dagályába, azaz bátran nézett szembe a tomboló habokkal, azonképpen Esterházynak is nyilván e bátor szembenézés kötelessége. Mindazonáltal, amikor e habok ellepik őt, kötelessége mintegy kiszűrni a szép és nagy dolgokat e felfordulásból. Hatalom és tudomány itt nem egymás ellenében vannak jelen, hanem egymás mellett – s nyilván Esterházyban kell ezeknek testet ölteniük. Ugyanakkor a képek tengerének áradása (az óceán áradásának analógiájára) nem éppen csillapulni látszik, hanem dagályosan ömlik néhány versszakon keresztül. Ez az áradás pedig visszamegy a költemény indulásának szituációjára (ti. hogy épp egy háború kellős közepén gyülekeznek a seregek, akiknek itt kell megfelelnie).

⁴² CSETRI, *I. m.*, 123.

A 8. szakasz világtörténelmi távlatba emeli a költeményt. A világtörténelemben ugyanis hatalom és tudomány „ragyogtat” – Athén nyilván a tudomány példája, Róma inkább a hatalomé, ám talán az sem túlzás, ha azt vélelmezzük, hogy mind a két nagy birodalom tudományra és hatalomra (azaz: erőre) épült. (Közbevetőleg: itt ismét szerepel egy magára hagyott utalás – ezúttal a tudományt az embereknek adományozó Prométheuszról.) A két birodalmi főváros itt csak pozitíve jelenik meg, míg más Berzsenyi-versek (mint például *A’ Magyarokhoz* óda) felidézik a republikánus narratívát a nagy birodalmak felnövekedéséről, korrumpálódásáról és bukásáról. Ez azért is figyelemreméltó, mivel a költemény három nyitó versszaka még egy olyan történelmi narratívát villantott fel, ahol a nagyságot az áldozat követi – itt viszont, ahol e városok története mintegy magában hordozza ugyanezt az ívet, inkább a szépség és nagyság, tudomány és hatalom együttállásának példajaként jelennek meg.

A következőkben a költemény ebből az elvont, egyszerre történelmi és mitikus, mindenestre az éppen zajló háborútól messzire eső távlatból vált vissza a vers elhangzásának konkrét szituációjába. Az eredeti kidolgozásban itt két versszak is szerepelt. Előbb a francia háborúk európai horizontjából vetett egy pillantást a helyzetre, majd a magyar szituáció következett. Az elhagyott szakasz világosan mutatja kultúra és hatalom fentebb mitikus távlatban felvillantott összefüggéseit, ám itt a két nagy birodalom már a kortárs Franciaország és Nagy-Britannia lesz:

Nézd a’ virágzó Gallia Népeit
'S Nelson Hazáját, – rettegő a’ világ
Ez Esz s Erő két nagy tsudáját,
'S hirdeti napkelet és enyészet.

Gallia és Nelson hazája Athén és Róma modern kori analogonja. (Kazinczy számára nyilván ez volt az a túlzás, ami miatt a szakasz elhagyását javasolta.) Berzsenyi itt arra is kísérletet tesz, hogy a kultúra és hatalom kettősét (ész és erő két nagy csudáját) finoman visszautalja a születés és pusztulás dilemmájához. A napkelet és enyészet ugyanis jelentheti azt is, hogy ’napkelettől napnyugatig’, tehát szerzte a széles világban elismerik e két, egymással amúgy hadakozó birodalmat, másfelől a Nyugatot az *enyészet* főnévvel írja le, amely elég nyilvánvalóan játszik rá a pusztulás lehetőségére.

A vers végső változatának 9. szakasza rántja vissza a magyar valóságba a gondolatmenetet. Egy ellentétben fejezi ezt ki: a nemzet számára annak ellenére nem terem dicsőség, hogy ezer nemes harcol érte (ők volnának az Esterházy vezette sereg). A fentiek fényében azonban nem világos, hogy milyen távlatban zajlik e harc: a magyarok mitológiai harcot vívnak (a *laurus* említése erre utalhat), világtörténelmi perspektívában háborúznak (Athén és Róma kultúrája és hatalma), vagy éppenséggel a szombathelyi táborban gyülekező sereg próbál meg az acélhegyeken áthatolni.

Ebben a hármas tagolásban jelenik meg az utolsó versszakban Esterházy, s ebben a három távlatban egyszerre és külön-külön is érvényesül a hazáért való áldozat vállalásának etikai parancsa. Az „Istenek fő polczra tettek” – íme a mitológiai távlat; „véreidet segéld” – íme a történelmi távlat (a család története kötelez valamire), illetve a konkrét szituációra vonatkoztatottság. A dicsőség templomának toposza épp ezért idézhető itt fel: az egyszerre képes e három dimenziót egyesíteni, illetve magába tudja fogadni e képzet a kultúra és hatalom Berzsenyi által felmutatott együttállását.⁴³

A hatalom és erőszak – mint láttuk – Berzsenyinél szorosan összetartoznak (szinte szinonimák e versben). A másik oldal: a kultúra (ami itt tudomány és ész). A létezés e két szférája azonban nincs egymással ellentétben, hanem a hatalmat az képes magánál tartani, akinek a létezés másik dimenziójában is megvan a maga kiváltsága. Az erőről való beszéd, amikor versben történik, magától értetődően a kultúra nyelvén szólal meg, ám ekkor is az erőnek ad teret. Berzsenyi ezt úgy oldja meg, hogy bár van egy alapvető történelmi narratívája (a történelem analóg az organikus élettel), a hatalmat és kultúrát birtokló egyén (itt: Esterházy Miklós) mítosz, történelem és valóság együttes erőterében helyezheti el magát. Így az erő kiemelheti az egyént a történelmi szükségszerűségből, és mítosszá avathatja őt.

Erő, erőszak, hatalom

A modernitás a jövőtől megköveteli az erőszak minimalizálását. A jövőtől, mivel önnön jelenében képtelen korlátozni azt.⁴⁴ Berzsenyi számára az erőszak legitimálása nem annyira kérdés, mint mibenléte. A harci erények nemesi-rendi képét, mely oly gyakran tért vissza a 19. század elejének inszurgens költészetében, mitológiai és világtörténelmi perspektívában is láttatja. Az erőnek, hatalomnak virtus általi birtoklása nemcsak az egyén eposzias hősiessége felé mutat, hanem felfüggeszti az időbeliség távlatait, amennyiben a virtus időtlenségét veszi magára a történelmi ágens. Képes lehet-e az időben létező ágens atemporalis létezési formára váltani? E kérdésre az elemzett vers afirmatív választ adott. Ugyanakkor fontos – már a modernitás felé vezető tanulság –, hogy az erőszak nyelve alapvetően esztétikai karakterű lett. Másként fogalmazva: az erő, a hatalom immár nem a premodern egyén privilégiuma, hanem a modern társadalmak nyelvi-diszkurzív teljesítményének függvénye.

⁴³ A dicsőség temploma képzetéhez lásd PORKOLÁB Tibor, „Nagyjainknak pantheonja épül”. *Közösségi emléket, panteonizáció, emlékbeszéd*, Anonymus, [Budapest], 2005, 11–62.

⁴⁴ REEMTSMA, I. m., 212–214.